

**ПЕРСПЕКТИВИ ГЕНЕРАТИВНОЇ ПОЕТИКИ:
АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ МЕТАМОВИ
ТА МЕТАОПЕРАЦІОНАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ
ПОЕТИКИ ВИРАЗНОСТІ А. К. ЖОЛКОВСЬКОГО
ТА Ю. К. ЩЕГЛОВА**

У статті досліджено дескриптивні можливості одного із варіантів генеративної поетики — поетики виразності А. К. Жолковського та Ю. К. Щеглова, яка виникла на межі напрацювань у області генеративної поетики та кібернетики. Використовуючи методи формалізації та аксіоматизації, автор критично розглядає концепт метамови, як він є даним у поетиці виразності, тобто у якості такого, що може бути сформованим на рівні природної мови. У зв'язку з цим, обґрунтовується необхідність формування та використання виключно штучної формальної метамови (а також інваріантних метаопераціональних конструктів), що дозволить розширити дескриптивні компетенції поетики виразності.

Ключові слова: генеративна поетика, поетика виразності, метамова, метаопераціональні конструкти, словник дійсності.

Наталя Узунова. Перспективи генеративної поетики: актуалізація проблеми метаязыка и метаоперациональности в контексте поэтики выразительности А.К. Жолковского и Ю.К. Щеглова

В статье исследуются дескриптивные возможности одного из вариантов генеративной поэтики — поэтики выразительности А. К. Жолковского и Ю. К. Щеглова, которая возникла на стыке разработок в области генеративной поэтики и кибернетики. Используя методы формализации и аксиоматизации, автор критически рассматривает концепт метаязыка, как он дан в поэтике выразительности, то есть в качестве такого, что может быть сформирован на основе естественного языка. В связи с этим, производится обоснование необходимости формирования и использования исключительно искусственного формального метаязыка (а так же инвариантных метаоперациональных конструктов), что позволит расширить дескриптивные компетенции поэтики выразительности.

Ключевые слова: генеративная поэтика, поэтика выразительности, метаязык, метаоперациональные конструкты, словарь действительности.

Структурний метод, що виник завдяки розробкам російської формальної школи, будучи підкріплений французьким та американським структуралізмом (Greimas, Barts, Todorov, Chatman, Levin, Stankievicz та ін.) з кінця 50-х рр., після того, як стали відкритими можливості трансформаційного методу, ґрунтованого на породжуючих властивостях синтаксичних структур (що, у свою чергу, можна зводити аж до теорії синтаксичного акту, запропонованої В. фон Гумбольдтом), почав створювати власний шлях варіацій¹, хоча початково використання дедуктивної моделі породження художнього тексту становило інтерес для незначної кількості лінгвістів (Bierwisch, Hendricks, Ihwe та ін.).

У межах російського формалізму та славістики домінуючою виявилась структуралістська перспектива, запропонована Р. О. Якобсоном, який наблизився до питання можливості ге-

¹ Teun A. van Dijk. Some problems of generative poetics // Poetics. — Vol. 2. — 1971. — P. 5—35. — P. 5.

неративної поетики, зорієнтованої на механізми породження як морфологічних, так і синтаксичних одиниць (наприклад, дослідження у області пареміології). Однак дескриптивні моделі аналізу поетичної мови, що пропонувались у межах структурної лінгвістики, зазнали сутнісних змін (у даному випадку, вслід за Р. О. Якобсоном, ми схильні розглядати поетику як особливу частину лінгвістики¹). Саме ці зміни в об'єкті репрезентуються у концепції поетики виразності Жолковського та Щеглова та підіймають ряд нових методологічних питань, пов'язаних з процедурою аналізу тексту художнього твору. Зокрема: чи є можливим створення штучної метамови у даному розрізі (або ж інших метаопераціональних процедур) та який імовірний вигляд вона повинна мати? Який статус локальних тематичних інваріантів, що представляють уособлений текст? Чи залишається недоторканою звична для поетики формалізму семантико-синтаксична єдність?

Наразі актуальність даної статті полягає не тільки у репрезентації важливості зазначених і суміжних питань, але й спробі надати гіпотетичний матеріал, на якому можуть бути побудовані детальні відповіді подальших досліджень. Відповідно, мета, що передбачається, полягає у виведенні основних параметрів дескриптивного апарату щодо художнього тексту на базі генеративної поетики (конкретно — поетики виразності, котра ґрунтується на реалізації функціональної моделі «Тема — ПВ (прийоми виразності) — Текст») як одному з оригінальних підходів, представлених у руслі формалізму.

Спираючись на даний вимір (а також на досягнення ранніх формалістів — В. Б. Шкловський, В. Я. Пропп тощо — і досягненнях породжуючої семантики), наприкінці 60-х рр. виникає у Москві (після еміграції засновників продовжує мати місце у Америці) окреме маловідоме відгалуження генеративної поетики — поетика виразності, запропонована Жолковським і Щегловим. Враховуючи часовий проміжок, що відділяє сучасний етап становлення методів гуманітарного пізнання, з першого погляду звернення до вказаної концепції може здатись позбавленим актуальності, проте у даному випадку це не зовсім так. Ми будемо виходити з того положення, що певні проблеми, зазначені вказаними авторами, є по суті своїй унікальними та при достатній розробці можуть дійсно використовуватись для аналізу текстів художніх творів. Це по-перше. По-друге, — аргументи Жолковського та Щеглова у подальшому можуть бути використаними у контексті руйнування проекту «руйнування поетики», подібного до того, що у паралельному часовому вимірі був запропонований по відношенню до витоків формалізму у Франції (див. статтю Ю. Крістевої «Руйнування поетики»). Відповідно, у першому випадку йтиметься

¹ Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». — М.: Издательство «Прогресс», 1975. — С. 193—231. — С. 196.

про спробу обґрунтування метамови, що покликана забезпечити можливість і достовірність дескриптивних операцій у механізмі «виведення» як тексту з теми, так і можливості деривацій самої теми. Другий випадок, зазначений вище, має відношення до відмови від принципу семантико-синтаксичної єдності та внутрішнього взаємовпливу (включаючи фонетичні та морфологічні коливання), що початково виголошувався, наприклад, Шкловським як ґрунтовний дослідницький принцип формалізму¹ (що, відмітимо заздалегідь, вже було закладено в ідеях як Якобсона, так і Хомського). Та перш, ніж вдаватись у критичні подробиці, спробуємо охарактеризувати основні категорії, якими оперує поетика виразності Жолковського та Щеглова.

Загалом до аналізу подається функціональна модель, тобто така, що «відтворює лише результати поведінки, що моделюється, та відрізняється від модельованого об'єкта, хоча на виході передбачає усунення необхідності імітації внутрішнього устрою, створюючи певний розгорнутий текст»²) наступного вигляду: Тема — ПВ — Текст. Застосування даної моделі, що слугує для опису художнього тексту «вважається його (тексту) вивід з теми, що виконується на основі прийомів виразності»³. Тема тут мислиться як певна абстрагована інформація, яку несе текст, позбавлена художньої виразності висловлювання. Особливо підкреслюється те, що «знак, який зв'язує тему з текстом — знак виводу»⁴, а не рівності. По суті тема являє собою певну складну структуру, основною вимогою до опису якої є експліцитність формулювання, тобто можливість зведення до реальних структур художніх текстів, які не імітуються. Тема на відміну від тексту позбавлена виразності і не зобов'язана реалізувати поетичну функцію, створюючи своєрідний інваріант тематичного спектру автора, котрий виражається за допомогою природної мови, що Жолковський і Щеглов вважають прийнятним для дескриптивних операцій.

Таким чином, тема визначається як «інваріант, варіаціями якого є всі твори, але який сам не може бути представлений як варіант більш абстрактного інваріанту»⁵. Саме зрозуміла у даному сенсі тема являється основою для подальших міркувань щодо необхідності (та можливості) формування метамови для виведення тексту художнього твору (тут важливо відмітити, що прозаїчна або поетична форма організації тексту втрачає

¹ Шкловский В. Б. О теории прозы / В. Б. Шкловский. — М.: Издательство «Федерация». 1929. — С. 9.

² Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 21.

³ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. О порождающем подходе к тематике: поэтика выразительности и современная критическая теория / А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов. Избранные работы. — М.: РГГУ, 2013. — С. 17—37. — С. 27.

⁴ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 56.

⁵ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К понятию «тема» и «поэтический мир» / А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов. Избранные работы. — М.: РГГУ, 2013. — С. 37—79. — С. 56.

суттєвість у ході аналізу, хоча для формалістів це було сутнісним розрізненням, адже «прозаїчна мова, на відміну від поетичної, автоматизована»¹).

У такому випадку метамова передбачає наявність елементів двох типів: семантичних позначень (абстрактні поняття типу «детектив», «убивство», «маскування» та ін.); операцій над ними (які стають можливими завдяки залученню відповідних прийомів виразності). Проте в якості теми може виступати семантична величина, що не має інваріантного виразу і стійкому «словнику дійсності». Подібні теми іменуються «невловими» і при їх формулюванні необхідним стає вдаватися до фіктивних формулювань, які виходять за межі словника за відсутності готових понять, що встановлюють однозначний зв'язок з текстом. Делімітація «невловимої» теми проводиться за допомогою прийомів виразності. Якщо враховувати, що вимога, висунута авторами щодо метамови, звучить як необхідність бути однозначною інформаційною мовою (тут автори справедливо відмічають: «такої метамови у поезиці поки що немає і її швидше справедливо вважати окремою точкою відліку для фактично використовуваних мов опису»²), то у такому випадку ми повинні або передбачити абсолютну однозначність виразів природної мови, які входять до обмеженого «словника дійсності», або розкрити семантичну умовність, що має місце у дескриптивних операціях у даному контексті і, в кінцевому рахунку, — умовність можливості охоплення отриманого на виході. Не дивлячись на наявне орієнтування на Якобсона, очевидно випускаються його міркування щодо неоднозначності висловлювань художнього твору (він використовує поняття *ambiguiti*)³. Ще виразнішою загроза неоднозначності стає, коли йдеться про «невловиму» тему, де момент умовності з необхідністю є присутнім початково з самого формулювання теми. Хоча Жолковський і Щеглов вбачають у використанні природної мови ґрунтовну перевагу — загальнозрозумілість, — наряд чи подібна характеристика може сприяти дескриптивному процесу. Або ж мова повинна йти про суцільно автономні вирази, об'єднані виключно конвенційними межами «словника дійсності», що порушує їх семантичний статус, адже позбавляє можливості вказування на безпосередній денотат. Судячи з усього дана проблема авторами не зачіпається.

Другим ключовим поняттям функціональної моделі «Тема — ПВ — Текст» являються вже згадувані прийоми виразності. Це є «способи варіювання теми, яка завдяки їх дії розгортається у деякий тривалий процес і набуває безліч різноманітних

¹ Шкловский В. Б. О теории прозы. — М.: Издательство «Федерация», 1929. — С. 13.

² Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 54.

³ Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика / Структурализм: «за» и «против». — М.: Издательство «Прогресс», 1975. — С. 193-231. — С. 221.

виглядів»¹. Прийоми виразності розглядаються як певний обмежений набір операцій (конкретизація, варіювання, співставлення, узгодження, збільшення тощо), звершення яких визначає відношення теми до тексту. Як і у першому випадку, ми маємо справу не з такими виразами та позначеннями, що спостерігаються у тексті безпосередньо, але свого роду конструктами. Для досягнення описових функцій передбачається універсальність набору прийомів виразності, що дозволяє вхопити структурні закономірності художнього твору поза залежністю від авторських чи встановлених жанрових характеристик. Прийоми виразності можуть використовуватися для виконання суто виразних функцій — у такому випадку йтиметься про типові комбінації.

З нашої точки зору, недолік у міркуваннях Жолковського та Щеглова відносно прийомів виразності полягає у тому, що з одного боку, коли мова йде про виключно виразні функції та орієнтації на досягнення деякого ефекту виразності, на увазі мається фактура реального тексту, але не описові властивості прийомів виразності. Відповідно, з іншого боку, — коли підкреслюється, що вони формулюються для зручності опису², не представляється можливим їх художня наповненість. Тобто між даними властивостями прийомів виразності варто було б провести дистинкцію та розглядати у різних площинах. Особливо це стає суттєвим, коли мова заходить про їх, подібно темі, метамовну (хоча ми б сказали — метаопераційну) специфіку, що потребує абстрагування від реального тексту на користь модельного, позахудожнього фіксування операцій. Це ж зауваження буде доцільним і у деяких випадках взаємозалежності теми та прийомів виразності, які мисляться Жолковським і Щегловим у єдиній площині, хоча, з нашої точки зору, повинні створювати ієрархію, що має різні відношення до реального тексту: відношення через введення ефекту виразності, що обумовлює конструкцію прийомів виразності, де вони не просто виконують «загально виразну безвідносну до даної теми функцію»³, а являються ступенем конкретизації окремого елемента теми; прийоми виразності можуть не зберігати тотожності теми, де відбувається «додавання до оброблюваної теми X деякого приросту A»⁴, що створює можливість наявності альтернативної теми; третій випадок був згаданий нами раніше у контексті визначення «невловимих тем» — тут прийоми виразності слугують в першу чергу для їх формулювання.

Повертаючись до зауваження, конкретизуємо: три вказаних типи взаємозалежності теми та прийомів виразності розташовуються на різних рівнях по відношенню до тексту — перший

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К понятию «тема» и «поэтический мир»/ А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов. Избранные работы. — М.: РГГУ, 2013. — С. 37—79. — С. 56.

² Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К описанию смысла связного текста. Приемы выразительности. — М.: ИРЯ АН СССР, 1973. — С. 7.

³ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 18.

⁴ Там само. — С. 19.

і третій випадки мають другорядну значимість, оскільки, відповідно, до уваги приймається або змішання дескриптивної та художньої функції прийомів виразності, або неоднозначність та умовність, що проступає при делімітації «невловимої» теми, на що ми вказували вище. Другий же випадок саме відображає процес породження на рівні теми елементів найпростіших, що утворюються у ході деривації і забезпечують фіксування у певній описовій моделі на рівні метамовному та метаопераціональному. У загальнішому розумінні тема суть текст, від якого відняли прийоми виразності, що відповідає зведенню до максимально загального¹, цілісного висловлювання. По суті йдеться про зворотню щодо процесу виведення тексту дію, що знову приводить до проблеми природної мови та проведення над ним своєрідних операцій. На жаль, Жолковський і Щеглов не звертають уваги на даний аспект і пропонують «сподіватись врешті-решт дійти до самої абстрактної фігури, яка й буде темою всього тексту»².

Третім елементом моделі, запропонованої Жолковським і Щегловим, є текст (текст деякого художнього твору), художня структура якого, власне, і підлягає виведенню. Проте автори відмічають, що текст може розглядатись у різних модусах — «то знак у цілому, то лише його означуване»³. Це означає, що під поняттям «текст» мається на увазі, з одного боку, весь операціональний конгломерат, що враховує тему, вивід і його результат, що виводить за межі синтаксичної організації тексту та уводить до площини розгляду виразної структури тексту (тобто з урахуванням прийомів виразності в їх недискриптивній функції). Тут текст являє себе як «складний знак зі своїм планом змісту та планом виразу»⁴. З нашої точки зору, даний варіант розуміння тексту є другорядним (якщо взагалі має значення, адже початково для того, щоб він міг набути саме певного вигляду, необхідно провести операцію виводу з теми; в іншому випадку не було б можливим виділити та відзначити наявність теми у тексті певного роду у зв'язку з тим, що вона суть позатекстова одиниця), тобто переймається зі «словника дійсності» постфактум, але ніколи безпосередньо не сформульована у тексті як дескриптивне позначення. Тобто у даному випадку слід було б виключити категорії описові та розглядати текст з точки зору функціональної сторони: у певних обставинах текст сприймається тільки з боку притаманних йому виразних ефектів (і тут можна казати про неаналітичне прочитання), адже текст — інформативне дослідницьке поле, де з необхідністю повинна ви-

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К понятию «тема» и «поэтический мир» // А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов. Избранные работы. — М.: РГГУ, 2013. — С. 37—79. — С. 57.

² Там само.

³ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 11.

⁴ Там само.

конуватися дія алгоритму, що знову повертає до методологічної другорядності витлумаченого вище поняття (до того ж, навіряд у такому випадку буде можливою схематична імітація). Тому безперечно, продуктивнішим, з нашої точки зору, є друге висунуте Жолковським і Щегловим визначення тексту. У цьому випадку текст передбачається як «результат виводу (план вираження «текст у цілому»), що дозволяє розглядати його («власне текст») у вигляді елемента моделі»¹. Подібну подвійність Жолковський і Щеглов пропонують розглядати з семіотичної точки зору так, що певний «власне текст» може допускати різність прочитань, по-перше (ця заява дещо ризикована, оскільки ставить під питання можливість сформулювати більш-менш стійку тему, або ж у такому випадку «словник дійсності» також не буде мати сенсу, адже зафіксовані у ньому поняття будуть позбавлені однозначності). По-друге, припущення можливості різності розумінь (що близьке за природою до поняття «омонімія знаків»), якщо мова йде про «текст у цілому» призводить до віднаходження загальних виразних структур художнього тексту як збіг плану вираження з планом змісту (дане зауваження є в цілому справедливим, але навіряд чи має місце у дескриптивному процесі, тобто ми можемо попередньо заключити, що у своїх основах викладені положення містять певні другорядні уточнення, що відносяться не до поетико-лінгвістичного аналізу, а до естетико-мистецтвознавчого, що розмиває визначеність загального сенсу).

Цей естетичний ухил утворюється, з нашої точки зору, у спробі Жолковським і Щегловим обґрунтувати зв'язність рівнів реального тексту та теми. Якщо у першому випадку йдеться про морфологічні особливості, метрику, синтаксис (тобто рівні представлення реального тексту збігаються з загальними рівнями представлення мови), то в другому ми стикаємось з тим, що «тема відтворюється через ... компоненти мови: а) метрико-синтаксичний; б) засіб опису (на рівні тропів), але також і безпосередньо образотворчий рівень»², що певною мірою навіть суперечить твердженню щодо позахудожнього характеру теми. В кінцевому рахунку із викладеного вище стає зрозумілим, що реалізація моделі «Тема — ПВ — Текст» потребує відкинути поетичну функцію реального тексту художнього твору, що саме і дозволяє сприймати його не як унікальне утворення, але як текст, якому притаманна універсальна структура, що вписує його у загальні мовні структури.

Допоміжними для реалізації моделі «Тема — ПВ — Текст» являються поняття, котрі не можливо не згадати в силу значимості їх у загальному контексті: йтиметься про «словник дійс-

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 31.

² Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К описанию смысла связного текста. Приемы выразительности. — М.: ИРЯ АН СССР, 1973. — С. 53.

ності» та «поетичний світ». Отже, поняття «словник дійсності» передбачає набір певних семантичних величин (з нашої точки зору, розглядатися може виключно конвенційний характер словника, оскільки в іншому випадку фіксація була б неможливою), обраних у якості тем. Тобто йдеться про певний штучно створений словник, «яким володіє автор, читач та дослідник»¹, який вказує на початкове відмежування теми, по-перше, по-друге, — початково містить усі описувані компоненти реального тексту, а «це значить, що будь-який зі вказаних носіїв мови може самостійно відтворити усі контрасти, що беруть участь у створенні деякої семантичної одиниці (теми)»². Така функція дозволяє формулювати теми без експліцитного вписування прийомів виразності кожного разу на кожному ступені деривації. До того ж, по відношенню до прийомів виразності полегшується їх метаопераціональна характеристика, що можна показати на прикладі конкретизації: якщо $X = X + A$, то X у цій формулі може бути заміненим на деякий стійкий інваріант, виокремлений зі «словника дійсності».

«Словник дійсності» формується на основі універсального для заданого середовища загального словника мови, що знаходиться у використанні. В іншому місці автори відмічають, що «якщо у лінгвістиці до словника включаються слова та готові вирази (фразеологізми), то поетиці потрібен словник дійсності, тобто набір усіх предметів та явищ навколишнього середовища»³. Тут актуалізується дещо інший аспект розуміння, а саме вказування на те, що художній творчості (як і сприйняттю художнього твору) передує знання про предмети та зв'язки між ними, що є зафіксованими у загальному словнику мови. У свою чергу це дозволяє говорити, з нашої точки зору, не тільки про конвенційний характер «словника дійсності», але й про його характер контекстуальний — такий, що потребує співвіднесення з особливостями певного мовного коду таким чином, що якщо змінюється «словник дійсності», «тобто модель читачького коду, змінюється і прочитання тексту, а з цим й вивід, який його описує»⁴. До того ж «словник дійсності» як такий, що виникає на ґрунті загального словника мови, суцільно йому підпорядкований і залежить від загальних коливань, а не навпаки. Тут також виникає проблема множинності словників мови, що призводить до множинності «словників дійсності». У кінцевому рахунку, ми доходимо висновку: правило, що характеризує будь-який не девіантний «словник дійсності» («у «словнику дійсності» кожному орудійному об'єктові повинен бути співставлений опис усіх його властивостей, які можуть

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К описанию смысла связного текста. Приемы выразительности. — М.: Институт русского языка АН СССР, 1973. — С. 74.

² Там само. — С. 76.

³ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 28.

⁴ Там само.

міститись у художньому тексті... точніше тих, які необхідні та достатні для виведення інших»¹), видається дещо релятивним, оскільки не дозволяє дійсно провести межу між «словником дійсності» описаного типу і такими словниками, про які йдеться, коли формулюється «невловима» тема (тобто такими, які необхідно створювати ситуативно, оскільки вони виходять за межі зафіксованих раніше у встановленому словнику семантичних одиниць), котра потребує відхилення від зовнішніх мовних інваріантів на користь авторських (на рівні прийомів виразності, мотиву, тематичного висловлювання тощо). У такому випадку «словник дійсності» повинен мати градуїований вигляд залежно від складності вивідного тексту, що варто вказувати під час проведення описової операції.

Дане міркування, з нашої точки зору, не позбавляє можливості мислити ідеальний «словник дійсності» — універсальний (поза залежністю від локального мовного коду, а отже — абсолютно підпорядкований перекладу), абсолютно формалізований, що навряд чи є можливим для досягнення за умови використання дескриптивних операцій природної мови.

Варто відмітити, що другорядною характеристикою «словника дійсності» мислиться така: «словник дійсності закріплює за певними предметами та їх положеннями відповідні виразні ефекти²». Зауваження, яке було б доречним відносно даного висловлювання у руслі висунутих раніше: необхідна строга функціональна дистинкція текстів художнього твору з точки зору розуміння їх як елементарних одиниць згадуваної схеми, з одного боку, з іншого, — у більш широкому контексті, де на перший план виходять художні та виразні параметри тексту, на що Жолковський і Щеглов уваги не звертають.

І нарешті — поняття «поетичний світ». Якщо раніше були описаними елементи моделі, застосовувані по відношенню до окремого художнього твору, то вже згадане поняття передбачає, що «на рівні тем ... (його) можна зафіксувати у понятті теми, інваріантної для множини текстів³», тобто «опис-вивід може охопити кілька текстів одночасно⁴». З нашої точки зору, дане поняття неможливо використовувати поза чіткою класифікацією, оскільки тематична інваріантність може мати різну природу, зміщуючи поняття «поетичного світу» від значення індивідуального, локального, до значення жанрового чи стилістичного. Жолковський і Щеглов лише побіжно згадують про можливість розуміння «поетичного світу» у широкому сенсі, зводячи його до опису типових реалізацій відносно, приміром, засто-

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 99.

² Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. К описанию смысла связного текста. Приемы выразительности. — М.: ИРЯ АН СССР, 1973. — С. 9.

³ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 52.

⁴ Там само.

сування прийомів виразності та «словника дійсності», що передбачає також залучення інваріантних ситуацій чи предметів (у кінцевому рахунку, інваріантних мотивів автора). У такому випадку ми отримуємо таке визначення: «поетичний світ» — це інваріантне повідомлення даного автора, що становить частину його коду»¹. Тобто може йтись лише про певний локальний «словник дійсності», якщо керуватись нашим зауваженням щодо виокремлення рівнів його (словника) універсальності.

По суті, ми потрапляємо у ту ж саму пастку, що і при спробі відтворити зміст інших вказаних вище понять — відсутність конкретних демаркацій при визначенні феноменів одного порядку, які не можуть бути тотожними, або відкидання необхідності розмежувань там, де вони конче необхідні. Наприклад, очевидно, що поняття «поетичний світ» має два контексти: по-перше, мова може йти про вже згадані тематичні інваріанти певного автора, по-друге, — про сенси мови, які не можуть не бути з необхідністю вираженими у висловлюваннях (приміром, «неможливо використати російський іменник, щоб не вказати, йтиметься про один предмет чи про більш, ніж один»², або «подовженність/неподовженість, визначеність/невизначеність в англійській»³), тобто в кінцевому рахунку, про граматичні інваріанти деякої мови, що не може бути поставлено на один рівень із загальністю стійких тематичних абстракцій, навіть якщо припустити наявність синтаксичної обумовленості описуваного тексту, але повинно розглядатись як два різнопорядкових чи різнорівневих феномена. Врешті-решт, з нашої точки зору, поняття «поетичний світ», як воно дано у працях Жолковського та Щеглова, з необхідністю повинно бути переглянуте та доповнене відповідними градаціями та змістовими класифікаціями у напрямку, вказаному нами.

Тепер, коли основні поняття більш-менш розглянуті, слід повернутись до висунутих на початку статті положень, що стосуються, по-перше, продуктивності деяких ідей згадуваних авторів і, по-друге, вказування на те, що даний проект, ґрунтований на міркуваннях формалістів, є у своїй суті не тільки проектом руйнування поезики у її постструктуралістському вигляді, але й будь-якої строгої науки, що могла б спиратись на семіотичні змістові дескриптивних операцій. Відповідно, у першому випадку ми знову повертаємося до необхідності конструювання для описових операцій, що проводяться над текстом художнього твору, певної метамови. По відношенню до поезики ця думка являється оригінальною, проте деякі пасажі можна зустріти у несформованому вигляді, наприклад, у Якобсона. Зокрема, Якобсон відмічає, що «метамова — це не тільки необ-

¹ Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). — М.: Издательство «Знание», 1976. — 64 с. — С. 54.

² Там само. — С. 53.

³ Там само.

хідний інструмент дослідження, що приймається логіками та лінгвістами; він відіграє важливу роль у нашій повсякденній мові... ми використовуємо метамову, не усвідомлюючи метамовного характеру наших операцій»¹ і далі конкретизує «якщо мовцю чи слухачеві необхідно перевірити, чи використовують вони один і той самий код, то предметом мови стає сам код; мова виконує тут метамовну функцію»². У цілому, дане зауваження є справедливим, проте навряд у своєму природно-мовному вигляді доречно до поетики, оскільки слід було б припустити відмінність структур, як мінімум, граматичних, метричних тощо (що знову повертає до проблеми відсутності у Жолковського та Щеглова дистинкції мови: поетична/проза).

Ідеальною метамовою могла б бути не та, яка слугує для встановлення розуміння коду, але та, що суть абсолютно перевідна, тобто єдина у своєму використанні (так само, як і «словник дійсності», про що вже йшлося раніше). У такому випадку необхідно відмовитися від формулювання тем на рівні природної мови, навіть якщо вона не розглядається з точки зору виразності. Тобто справа не у тому, щоб успішно реалізувати дешифрування коду, а в тому, щоб з мінімальними перешкодами для виводу згорнути інформацію до конкретного синтаксичного інваріанту — згорнути весь процес породження реального тексту до метаопераціональної позначки.

У світлі викладених міркувань стає зрозумілим висловлювання про те, що поетика виразності, ґрунтована на моделі «Тема — ПВ — Текст» суть «поступова зміна великовагового генеративізму на стриманий постструктуралізм»³. Це багато у чому пояснює двоїстий характер позиції Жолковського та Щеглова: з одного боку, тенденцію до схематизації та формалізації, до однозначності використовуваних понять і можливості мислити універсальні структури виразності (так, приміром, у праці «Deus ex machina» навіть проводиться спроба «на крайніх, межових прикладах проілюструвати уявлення про художній механізм чи факт, як про певний очевидний предмет, що ефективно реалізує необхідну суму завдань чи функцій»⁴, тобто йдеться про введення в оповідь механізмів — у тому числі, фізичних — з метою посилення ефекту виразності), з другого боку, — подібний механічний підхід співіснує зі зверненням до особливостей індивідуального авторського тексту. Тобто питання продуктивності упирається, в свою чергу, у проблему вибору перспектив. Якщо вибір паде на другий варіант, то деривація у межах вказаної моделі не буде можливою, оскільки алгоритмізація та однозначний опис

¹ Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». — М.: Издательство «Прогресс», 1975. — С. 193—231. — С. 202.

² Там само.

³ Barry P. Scherr. To write of many things: three recent volumes by Alexander Zholkovsky // Slavic and East European Journal. — Vol. 59. — 2015. — P. 609—617. — P. 610.

⁴ Жолковський А. К., Щеглов Ю. К. Deus ex machina // Труды по знаковым системам. Вып. 198. — Тарту: Тартуский государственный университет. — С. 146—155. — С. 154.

у використовуваних поетичних параметрах не виконуваний. Залучення першого варіанту, у свою чергу, також двоїсте. Саме воно звертає увагу на висловлене у другому положенні руйнування поетики. Суть у тому, що формалізація подібного роду з необхідністю приводить до руйнування семантико-синтаксичної єдності як ґрунтового принципу структурної поетики формалістського сенсу. Приміром, Шкловському (див. працю «Про теорію прози») йдеться про злиття семантичного та граматичного вимірів, що можна виокремити, зокрема, виходячи із статусу слів типу повторень, додавань синонімів, поєднання родових і видових параметрів у іменнику тощо. Це утворює форму, поза залежністю від намірів автора, що задає сукупність мотивів (формуючих комбінації сюжету). Поза залежності від історико-культурних паралелізмів, текст, початково наділений семантичним кодом, що ущільнює граматичні параметри, роблячи їх амбівалентними. З дещо іншим, хоча і не вираженим чітко, положенням ми стикаємося у Якобсона, у його роботах з поетики. Він, приміром, відмічає таке: «весь устрій вірша і саме наше сприйняття його опиняються тим самим обумовленими мовною структурою»¹ (з приводу словорозділу у чеській і російській мовах). Передусім, це означає, що окрім відмови від історикокультурних паралелізмів, ми стикаємось зі сприйняттям мовних структур у їх фонетичних, морфологічних, синтаксичних, у кінцевому рахунку, вимірах. Виразніше цей мотив дає про себе знати у працях Н. Хомського: «пошуки визначення граматичної правильності, засновані на семантиці, залишаються марними»² і далі — «я гадаю, ми вимушені зробити висновок, що граматики автономна і незалежна від значення і що вірогіднісна модель не дає особливого проникнення у сутність основних проблем синтаксичних структур»³. Тобто по суті йдеться (хоча і не безпосередньо по відношенню до поетики) про поступову відмову від принципу, висловленого Шкловським.

Для поетики ухил у семантичні міркування, якщо йдеться про формалізацію та виокремлення поетики як більш-менш визначеної строгої науки, що передбачає свого роду константи, не є продуктивним, так само як і звернення до авторської індивідуальної манери (не мислимої на рівні універсальних структур), що вже було проілюстровано паралельно з тлумаченням визначень основних категорій поетики виразності Жолковського та Щеглова. В кінцевому рахунку, подібного роду сентенції дозволяють нам, на основі викладених ідей Жолковського та Щеглова, задати питання, яке у подальших дослідженнях може бути обґрунтоване детальніше: чи можливе створення метамови, використовованої для опису художнього твору поза залученням семантичного ба-

¹ Якобсон Р. О. Основа сравнительного славянского литературоведения // Якобсон Р. О. Работы по поэтике. — М.: Прогресс, 1987. — 464 с. — С. 27.

² Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Вып. 2. — М.: Издательство иностранной литературы, 1962. — С. 412—527. — С. 419.

³ Там само. — С. 421.

ласту, тобто автономної від виразної варіативності метамови, в основу якої були б покладені граматичні інваріанти (що частково співвідноситься з ідеєю Якобсона щодо «мови-пращура»)? Природно, дисоціація семантико-синтаксичної єдності може здатися своєрідним протестом проти звичних постструктуралістських поглядів на сутність і параметри художнього твору, проте задає відмінний дослідницький вектор.

Таким чином, зауваження, запропоновані нами паралельно з викладом основних положень поетики виразності Жолковського та Щеглова, можна представити у єдиному контексті — подолання уявлення щодо унікального характеру художнього твору, що стає можливим, наприклад, у французькій постструктурній поетиці. З такої позиції, розроблювана авторами модель «Тема — ПВ — Текст», яка не мислима поза врахуванням необхідності створення штучної метамови (метаопераціональних конструктів) та «словника дійсності», повинна виключити семантичну релятивність привхідних елементів і повернути у русло синтаксичних досліджень (зокрема, по відношенню до формування метамови). З огляду на описову продуктивність, пов'язану зі введенням у поетику поняття метамови (метаопераціональності) у статті робиться вказівка на зміщенні її семантичних засад до граматико-інваріантних, що, в кінцевому рахунку, вказує на зміну встановленої поетико-дослідницької парадигми, основи якої закладено у самих витоках структурної лінгвістики, що потребує сутнісного перегляду для реалізацій формально-модельного аналізу текстів художніх творів.

Natalia Uzunova, Magistrate of Philosophical Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv

PERSPECTIVES OF GENERATIVE POETICS: ACTUALIZATION OF META-LANGUAGE PROBLEM IN THE POETICS OF EXPRESSIVENESS BY A.K.ZHOLKOVSKIY AND Y.K.SHCHEGLOV

The subject of research is the descriptive capabilities of one of the variants of generative poetics — poetics of expressiveness by A. K. Zholkovskiy and Y. K. Shcheglov that had arisen on the junction point of generative linguistics research, literature study formalism and cybernetics. Several previously unattended methodological issues connected to artistic text analysis are addressed for the first time specifically in the concept of poetics of expressiveness by Zholkovskiy and Shcheglov. Namely, is it possible to create an artificial meta-language in this sphere (or conduct the other formalized metaoperational procedures) and what possible form should it possess? What is the status of local thematic invariants representing a separate text? Does the semantic-syntactic unity customary for the poetics of formalism remain undivided? Irrespectively of the progressiveness of their problematisation, Zholkovskiy and Shcheglov provide controversial and limited answers: an effective meta-language may be created at a level of a natural language, thematic invariants do not poses a universal status, the semantic-syntactic unity is acknowledged as undividable, despite all the modern tendencies.

In light of these facts, the author, with use of formalization and postulation, takes on a critical approach towards the content of the meta-language concept, as it is provided in the poetics of expressiveness, being such that is postulated to be possibly created at a level of a natural language. Aside from that the functional model of «Theme — Expressiveness techniques — Text» and its elements, provided by Zholkovskiy and Shcheglov are belied critical research as element that cannot facilitate precision and unambiguity of an artistic text

analysis results. In this context, it is acknowledged impossible to pertain a semantic-syntactic unity or any other cohesion between these dimensions, as at a semantic level it is not possible to unambiguously reduce towards universal language invariants as singular depth structures of a text. That is why, firstly, this article establishes grounds for creation of a meta-language at a level of syntactic invariants, but not stronger semantics, like it was in case of Alfred Tarskiy. Such decision is dictated mainly by the specifics of the transforming method of Noam Chomsky, which is put in the very foundation of the poetics of expressiveness by Zholkovskiy and Shcheglov. Secondly, as the main conclusion, the author of the article proclaims and proves to be necessary an implementation of a strictly artificial formal meta-language (also invariant metaoperational constructs) and a formalized «vocabulary of actuality», that will provide the means of expanding descriptive competencies of poetics of expressiveness.

Keywords: generative poetics, poetics of expressiveness, meta-language, metaoperational constructs, vocabulary of actuality.

References

1. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu.K. (1973) *K opisanayu smisla sv'aznogo texta. Priyomi virazitelnosti* [To describe the meaning of coherent text. Expressiveness techniques]. — Moscow: Institut russkogo yazika AN SSSR. [In Russian].
2. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu.K. (2013) *K pon'atiyu «tema» i «poeticheskiy mir»* [To the concept «theme» and «poetic world»]. *Izbrannie raboti* [Selected works]. — Moscow: RGGU. — P. 37—79. [In Russian].
3. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu.K. (1976) *Matematika i iscusstvo (poetica virazitelnosti)* [Mathematics and art (poetics of expressiveness)]. — Moscow: Izdatelstvo «Znanie». [In Russian].
4. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu.K. *O porozhdayushchem podkhode k tematice: poetica virazitelnosti i sovremennaya kriticheskaya teoriya* [Of generating an approach to the subject: poetics of expressiveness and modern critical theory]. *Izbrannie raboti* [Selected works]. — Moscow: RGGU. — P. 17—37. [In Russian].
5. Zholkovskiy A. K., Shcheglov Yu.K. (1972) *Deus ex machina* [Deus ex machina]. *Trudi po znakovim sistemam* [Works on sign system]. — Tartu : Tartutskiy gosudarstvenniy universitet. — P. 146—155. [In Russian].
6. Chomsky N. (1962) *Sintaksicheskiye strukturi* [Syntactic structures] // *Novoe v lingvistice*, vol. 2. — P. 412—527. [In Russian].
7. Shklovskiy V. B. (1929) *O teorii prozi* [Of prose theory]. — Moscow: Izdatelstvo «Federatsiya». [In Russian].
8. Jakobson R. O. (1987) *Osnova sravnitel'nogo slavyanskogo literaturovedeniya* [Based on comparative Slavic literary]. — Moscow: Progress. [In Russian].
9. Jakobson R. O. (1975) *Lingvistika i poetica* [Linguistics and poetics]. *Strukturalizm «za» i «protiv»* [Structuralism «pros» and «cons»]. — Moscow: Progress. — P. 193—231. [In Russian].
10. Barry P. Scherr. To write of many things: three recent volumes by Alexander Zholkovsky // *Slavic and East European Journal*. — Vol. 59. — 2015. — P. 609—617.
11. Teun A. van Dijk. Some problems of generative poetics // *Poetics*. — Vol. 2. — 1971. — P. 5—35.

Стаття надійшла 30.11.2016